

The Translation of Historical and Archaic Terms Related to Science in Odil Yoqubov's "ULUG'BEK XAZINASI" into English

Go'zaloy Sobirova

Tashkent State University of Oriental Studies Lecturer, Department of Western
Languages

Abstract

This article analyzes how scientific terms in Odil Yakubov's novel "The Treasure of Ulugbek " are rendered in English translation, drawing on various translation theories. As a historical novel that illuminates the life and intellectual path of the great scientist Mirzo Ulugbek, the work spans multiple scientific fields, including mathematics, astronomy, and geometry. These terms are discussed extensively in terms of meaning and content throughout the novel. In the course of this research, the translation transformations, methods, and the degree of equivalence used in translating units such as geometry, mathematics, calligraphy, somon yo'li, sitora, mudarris, chamber yo'li, sudsi-faxri, Zuhro, and Mushtariy are examined. A general analysis shows that the translator used modern equivalents for some terms, while others were translated through descriptive translation, transliteration, and functional equivalence, depending on the context of each term.

Keywords

scientific term, historical novel, translation transformations, astronomical units, adequacy, equivalence, alternative.

**Odil Yoqubovning "ULUG'BEK XAZINASI" asaridagi ilm-fanga oid tarixiy-
arxaik terminlarning inglizcha tarjimada berilishi**

Go'zaloy Sobirova

Toshkent Davlat Sharqshunoslik Universiteti

G'arb tillar kafedrası O'qituvchisi

Annotatsiya

Ushbu maqolada Odil Yoqubovning “Ulugʻbek xazinasini” romanida qoʻllangan ilm-fanga oid terminlarning inglizcha tarjimada qanday berilgani turli tarjima nazariyalari asosida tahlil qilinadi. Asar tarixiy roman ekanligi va buyuk olim Mirzo Ulugʻbekning hayot va ilm-maʼrifat yoʻlini yoritganligi bois, undagi terminlar-matematika, astronomiya, geometriya kabi turli fan sohalarini oʻz ichiga olib, maʼno-mazmun jihatdan keng koʻlamda yoritilgan va asarni boshidan oxirigacha qamrab olgan. Ushbu tadqiqot davomida handasa, riyoziyot, xattot, somon yoʻli, sitora, mudarris, chambar yoʻli, sudsi-faxri, Zuhro , Mushtariy kabi birliklarni oʻgirishda qanday tarjima transformatsiyalari, usullari qoʻllanilganligi va ekvivalentlik darajasi oʻrganiladi. Umumiy tahlil shuni koʻrsatadiki, tarjimon har bir terminning qoʻllanish holati va kontekstdan kelib chiqib, ayrim terminlarni zamonaviy ekvivalentlar orqali bersa, baʼzilarini esa deskriptiv tarjima, transliteratsiya va funktsional ekvivalentlik orqali tarjima qilgan.

Kalit soʻzlar: ilmiy termin, tarixiy roman, tarjima transformatsiyalari, astronomik birliklar, adekvatlik, ekvivalentlik, muqobillik.

Kirish

Milliy adabiyotimiz ulugʻ allomalar, hukmdorlar va ulamolar hayot yoʻli va ilm-maʼrifatga qoʻshgan ulkan hissasini yoritib beruvchi koʻplab tarixiy ruhdagi asarlarga boy. Ayniqsa bular orasida shoh va shoir, shoh va olim iboralari ham bizning ajdodlarimizga xos. Shulardan biri Odil Yoqubovning “Ulugʻbek xazinasini” tarixiy romanidir. Asar yaratilganidan buyon nafaqat Oʻzbek kitobxonlari, balki xorij adabiyoti ixlosmandlari va tarixchilar tomonidan katta qiziqish va ishtiyoq bilan mutolaa qilinib kelinmoqda. Asarning juda koʻplab xorijiy tillarga tarjima qilingani va bu jarayon uzluksiz davom etib, uning jahon adabiyotida Oʻzining beqiyos oʻrniga ega boʻlishiga asos boʻlib kelayotgani maʼlum. Joriy yilning birinchi yarmida asarning ingliz tiliga

tarjimasi ham milliy adabiyotimizda ulkan yangilik bo`ldi va asarning makon va zamon tanlamasi xususiyati O`z isbotini topmoqda. Uning ingliz kitobxonlari, olimlari va tarixchilari tomonidan katta qiziqish bilan kutib olingani bir katta yutuq bo`lsa, ikkinchi tomondan bu tarjimashunoslar uchun yangi ilmiy tahlil uchun imkoniyat yaratib berdi. Asar XV asr temuriylar davri saroy hayoti, harbiy harakatlar va ilm-ma`rifat dunyosi O`sha davr muhitini yoritib beradi. Bu esa tarjimon uchun nafaqat tarjimashunoslik, adabiyotshunoslik va tilshunoslik jihatdan balki tarixiy ruhni saqlash jihatidan ham ulkan vazifalarni yuklaydi. Ushbu maqolada ilm-fanga oid terminlarning nafaqat lug`aviy-semantik balki milliy va tarixiy koloritni saqlash vazifasi ham tahlil qilinadi.

Asarda Mirzo Ulug`bek va Ali Qushchi (shogirdi) kabi ko`plab allomalarning temuriylar davridagi faoliyatini yoritib beruvchi matematika va astronomiyaga oid ilmiy terminlar davr muhitini yaratishda va ilm-ma`rifat yo`lidagi ulkan kashfiyotlar, ta`lim jarayonlarini yoritishda alohida O`rin egallaydi. Ushbu birliklarni inglizchaga O`girish jarayonida tarjimon qarshisida ikki katta vazifa turadi- birinchidan, terminlarning ilmiy mazmunini to`liq yetkazib berish, ikkinchidan, tarixiy davrga xos birliklarni O`sha davr ma`rifiy muhitini saqlagan holda O`girish. Tarixiy-arxaiik so`zlarni zamonaviy ekvivalenti bilan berilishi xorij kitobxonlari uchun ancha tushunarli bo`lsada, lekin tarixiy koloritni susayishiga ham yo`l qo`yib bo`lmaydi. Maqolada har bir terminning tarixiy va arxaiiklik xususiyatlari to`g`ridan-tog`ri emas, balki har bir kontekstdan kelib chiqib, tarixiy davrga munosabati va tarjima funksiyasi asosida ko`rib chiqiladi.

Tahlil

Astronomik terminlarning inglizcha tarjimada berilishi

Romanning ilk sahifasidayoq muhim ilmiy terminga duch kelinadi – bu sudsi faxri so`zidir.

Asarda: “...pastda o‘rnatilgan sudsi-faxri sathida sayr etayotgan yulduzlar holati kuzatilib borilar edi.”

Ushbu jumla inglizcha talqinda:

“...the wandering stars of heaven might be observed upon the sextant set into the floor.”

Sudsi-faxri O‘sha davrda qo‘llanilgan astronomik uskuna bo‘lib, ilmiy termin hisoblanadi. Asarda O‘sha davr muhitini saqlash uchun arxaik shaklda berilgan bo‘lsa, tarjimada zamonaviy ekvivalenti-sekstant sifatida O‘girilgan. Tarjimon bu holatda so‘zni transliteratsiya orqali berishni emas, balki ilmiy terminologik ekvivalentdan foydalanishni maqul ko‘rgan. Shu sababdan denotativ va terminologik ekvivalentlik yuqori darajada saqlangan.

Tarjima usuli jihatidan qaraladigan bo‘lsa, ushbu misolni semantik-kommunikativ tarjima deb tahlil qilish mumkin. Bu yerda O‘zbekcha ilmiy birlikning shakli emas, balki uning ilmiy vazifasi-mazmunini o‘quvchiga tushunarli yetkazib berish maqsad qilib qo‘yilgan. “Set into the floor” birikmasi bu uskunaning joylashuvini yanada aniqroq tushunishga xizmat qilgan kontekstual ifodadir. Umumiy olganda, sudsi-faxri asbobi tarjimada zamonaviy sekstant so‘zi bilan almashtirilgani, uning ingliz O‘quvchisiga tushunarlilikini ta‘minlagan bo‘lsa ham, davriy va milliy xususiyatlari ozroq susaygan.

Asarda turli astronomik jismlar nomlari ham tez-tez uchrab turadi. Bularga misol qilib Zuhro va Mushtariy yulduzlarini olish mumkin. Bular ingliz tiliga mos ravishda Venus va Jupiter tarzida o‘girilgan. Bu holatda Sharq astronomiyasidagi an‘anaviy nomlar zamonaviy xalqaro astronomik birliklar bilan almashtirilgan. Bunday usul denotativ ekvivalentlikni kuchaytirib, tushunarlilikni yuqori darajada ta‘minlaydi. Bu astronomik obyektlar faqatgina yulduz nomlari emas, balki Sharq ilmiy-madaniy an‘analari bilan konnotatsiyaga egaligi sabab, tarixiy davr qarashlarini ochib berishga hissa qo‘shgan. Tarjimada “falak qozisi” kabi obrazli ifodalar “the mighty Jupiter” va

“the radiant Venus” shaklidagi sifatlar bilan ifodalangan. Bu holatda nafaqat terminologik ekvivalentlik, balki stilistik eksplitatsiya ham qoʻllanilgan. Buning natijasida, astronomik mazmun ingliz tilining tabiiy ifoda imkoniyatlari asosida tiklangan va tarixiy nom maʼlum darajada modernizatsiya qilingan.

Matematikaga oid terminlar

Asarda matematikaga oid ilmiy soʻz : “*Riyoziyot’ni varaqlab uzoq turdi*” uchraydi.

Bu jumla inglizchada quyidagicha berilgan: “*He lingered at length over the pages of his Risola fi’l Hisob.*”

Mazkur holatda arxaik ilmiy nom — riyoziyot — oʻrniga Risola fi’l Hisob nomi ishlatilgan. Bu birliklar semantik jihatdan bir xil tushunchani anglatadi deyishdan oldin kontekstni koʻzdan kechirish zarur. Riyoziyot-umumiy matematika- fan nomini anglatga, Risola fi’l Hisob matematikaga oid ilmiy asar nomi sifatida koʻrinadi. Demak, bu tarjimada umumiy matematika tushunchasi yanada aniqlashtirilib, asar nomiga oʻtgan, yaʼni konkretlashtirish amalga oshirilgan. Tarjimon Risola fi’l Hisobni berishda transliteratsiyaga yaqin uslubni qoʻllagan va sharq ilmiy anʼanasining tarixiy xususiyatini saqlab qolishga erishgan. “Varaqlab uzoq turdi” birikmasini esa “Lingered at length over the pages” tarzida badiiy va tabiiy ifodalagan. Mazkur tarjimada stilistik va pragmatik ekvivalentlik yaxshi saqlansada, denotativ ekvivalentlikni taʼminlashda konkretlashtirish tufayli yetarlicha oʻzgarish boʻlgan.

Asarda handasa termini ham uchraydi: “*Mirzo Ulugʻbek esa ilmi riyoziyot va handasa borasida ust-ustiga savollar berdi.*”

Tarjimada: “*At once Mirzo Ulugbek began to question Ali Qushji on matters of mathematics and geometry.*”

Mazkur holatda tarjimon riyoziyotni mathematics, handasani esa geometry tarzida oʻgirib, tarixiy ilmiy terminlarni ilm-fanda keng tanilgan zamonaviy nomlar bilan

almashtirgan. Bu usul xorij kitobxoni uchun ancha tushunarliroq bo`ladi. Biroq handasa so`zining tarixiy ilmiy muhitga xos shakli zamonaviy geometry bilan almashtirilgani sababli uning tarixiy-lisoniy xususiyati zaiflashadi. Tarjimada so`zning ilmiy mazmuni to`liq yetkazilgan, ammo tarixiy-ilmiy terminologiyani saqlashda modernizatsiya qo`llangan. Shu boisdan, pragmatik va denotativ ekvivalentlik yuqori darajada, tarixiy-konnotativ ekvivalentlik esa qisman cheklangan deb baho berilishi mumkin.

Ilmiy-ma`rifiy muhitga oid tarixiy birliklar

Asarda tarixiy ilmiy muhitni ifodalovchi mavlono, mudarris kabi ko`plab birliklar uchraydi. Masalan bir jumlada: *“Mavlono Muhiddin Ulug`bek madrasasiga mudarris etib tayinlangan yili...”* deb berilgan. Inglizcha tarjimada u : *“in the year when Mawlana Muhiddin had been appointed a teacher at the Ulugbek Madrasah...”* tarzida o`girilgan.

Tarjimon uni inglizchaga mawlana va teacher shakllarida bergan. Mawlana birligi sharq ilmiy-ma`rifiy hayotining yaqqol konnotatsiyasini namoyon qilib, O`zga madaniyat vakillariga foreignizatsiya talqinida kirib- tranlisteratsiya orqali berilgan. Bu orqali tarjimon nafaqat shaklni muvaffaqiyatli saqlagan, balki ilmiy madaniy realiyani berish orqali milliy madaniyat belgisini jahon adabiyotiga tanishtira olgan. Ammo, ikkinchi holat bundan tamomila farq qilib, foreignizatsiyadan uzoqlashgan holda-domestikatsiya usuli orqali berilgan, ya`ni mudarris so`zi teacher deb tarjima qilinib, tushuncha aslidan ko`ra umumiyroq ifodalangan va tarixiy jihatdan ham O`z rangini qisman yo`qotgan.

Biroq mudarris oddiy “teacher” tushunchasidan ko`ra torroq va tarixiy jihatdan muayyan vazifani anglatadi. U madrasa tizimida dars beruvchi, ilmiy-diniy bilimlarni o`rgatuvchi shaxsni bildiradi. Teacher esa ushbu ma`noni umumiy tarzda ifodalaydi. Shuning uchun bu yerda funksional almashtirish va qisman umumlashtirish yuzaga kelgan.

Tarjima tushunarlilik jihatdan adekvat bo'lsa-da, tarixiy ilm-fan sohasidagi lavozimning institutsional xususiyati to'liq aks ettirilmagan. O'z o'rnida muqobil variantlar beriladigan bo'lsa, tarixiy koloritni kuchliroq saqlash maqsadida yangi birlik hosil qilib- madrasah scholar yoki madrasah teacher kabi variantlar ko'rib chiqilishi mumkin.

Xulosa

“Ulugʻbek xazinasi” tarixiy romanida XV asr temuriylar davri siyosiy, maʼrifiy va ijtimoiy hayotini shoh va olim Mirzo Ulugʻbek umrining soʻnggi yillari orqali ochib berilgan. Asarda buyuk olimning ilm-maʼrifat yoʻlidagi izlanishlari, kashfiyotlari yoritilar ekan, tabiiyki ilm-fanga oid birliklar uning faoliyatini ochib berishda yaqqol qoʻllanilgan. Ingliz tiliga qilingan tarjimada ilm-fanga oid tarixiy va anʼanaviy terminlar asarni toʻgʻri interpretatsiya qilishda ham juda muhim ahamiyat kasb etadi. Tarjimon esa ulugʻ asar oldidagi katta maʼsuriyatni his qilgan holda turli tarjima strategiyalaridan oqilona foydalanishga harakat qilgan. Tahlil qilingan misollar asosida quyidagi xulosalarga kelish mumkin.

Birinchidan, tarjimon koʻplab astronomik terminlarni ingliz tilida mavjud boʻlgan zamonaviy ilmiy ekvivalentlar bilan almashtirgan. Masalan, Mushtariy — Jupiter, Zuhro — Venus, handasa — geometry, riyoziyot — mathematics kabi birliklarda ilmiy mazmunning tushunarliliigi birinchi oʻringa qoʻyilgan. Bu strategiya denotativ va pragmatik ekvivalentlikni kuchaytiradi, biroq tarixiy nomlanishning oʻziga xosligini qisman susaytiradi.

Ikkinchidan, ayrim birliklarda transliteratsiya va deskriptiv tarjima qoʻllangan. Risola fiʼl Hisob, Mawlana kabi shakllar Sharq ilmiy-madaniy muhitini saqlashga xizmat qiladi. Shunday qilib, romandagi ilm-fanga oid tarixiy-arxaiik birliklar tarjimasini baholashda faqat lugʻaviy moslik emas, balki ilmiy aniqlik, tarixiy kolorit, terminologik izchillik va badiiy uslubning oʻzaro munosabati ham hisobga olinishi lozim.

Qoʻllanilgan adabiyotlar:

1. Gʻofurov I. Tarjima va Ijod.—Toshkent, 1989.
2. Salomov Gʻ. Tarjima Nazariyasiga Kirish.—Toshkent, 1978
3. Yakubov A. The Treasure of Ulugbek.— Las Vegas, USA, 2026
4. Nord, C. (1997). Tarjima maqsadli faoliyat sifatida: funksional yondashuvlar izohlangan. Manchester: St. Jerom.
5. Yoqubov O. Ulugʻbek xazinasi, Tashkent: Gʻafur Gʻulom nomidagi Adabiyot va sanʼat nashriyoti, 1994, 336 p
6. Sobirova G. A. Isajon Sultonning “Avliyo” hikoyasi inglizcha tarjimasining lingvistik va adabiy tahlili // Oʻzbekistonda xorijiy tillar. — 2025. — 11-jild, № 5. — B. 172-183. <https://doi.org/10.36078/176233256>.
7. Sobirova G. A. Nazariya va amaliyotda tarjima usullari: qiyosiy sharh. Buxoro davlat universiteti Ilmiy axboroti, 6-son, iyun 2025, BuxDU nashriyoti, https://buxdu.uz/media/jurnallar/ilmiy_axborot/3.
8. Sharq yulduzi jurnali. — 2002. — № 3. — B. 16.
9. Venuti, L. (1995). The Translator’s Invisibility. Routledge.